

ELMİ İŞ

Azərbaycan Respublikası

Aylıq Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal

Nº 1 (04)

НАУЧНАЯ РАБОТА

Азербайджанская Республика

Ежемесячный Международный

Научно-теоретический журнал

Nº 1 (04)

SCIENTICAL WORK

Azerbaijan Republic Amonth International

Science oritical journal's

Nº 1 (04)

Bakı – 2008

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aynur QULİYEVA

«YÜZ İLİN TƏNHALIĞI» ROMANININ Q.MARKES

YARADICILIĞINDA YERİ 3

TƏHSİL

VİDADI XƏLİLOV

DƏRS MÜƏLLİMİN ƏSƏRIDİR 13

DİLÇİLİK

AYTAC ƏLİXANLI

DEYKTİK ELEMENTLƏR NƏDİR? 18

BİOLOGİYA

ƏYYUB BƏŞIROV

AZƏRBAYCANIN YERLİ QİYMƏTLİ GENEFONDLARI

ƏSASINDA YARADILAN “MİL-QARABAĞ VƏ

“ABŞERON-QALA YENİ QOYUN CİNSLƏRİNİN

YARADILMASI TARİXİNDƏN 20

ELNUR HEYDƏROV

DƏRİ MƏHSULUNUN ARTIRILMASINDA ÇARPAZ-

LAŞDIR-MANIN VƏ HİBRİDLƏŞMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ ... 30

«YÜZ İLİN TƏNHALIĞI» ROMANININ Q.MARKES YARADICILIĞINDA YERİ

Aynur QULİYEVA, ADU-nun dissertanti

Rəyçi: professor Q.QULİYEV

1967-ci ildə çapdan çıxan bu romanı Pablo Neruda «Don Kixot»dan sonra ispan dilində yazılan ən yaxşı əsər adlandırıb. Yazıçının vətənində «Yüz ilin tənhalığı» bir o qədər yaxşı qarşılanmamışdı, ona qədər yazıçının özünün dediyi kimi «dörd şagird dəftərinin», yəni artıq dörd kitabın müəllifi olan Q. Markesi adı, «siravi» ədiblərdən sayırdılar. Lakin, roman Avropada, daha doğrusu, Fransada çap olunandan sonra tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar belə bir romanı kimin yazdığını ilə maraqlanır, istər forma, istər məzmun cəhətdən qeyri-adi, gözlənilməz təsir bağışlayan bu romanın müəllifini, onun yaradıcılığını daha yaxından tanımağa cəhd göstərirdilər. Tanınmış, bu gün Cənubi Amerika ədəbiyyatının fəxri sayıla biləcək bir çox məşhur yazıçılar kimi Qabriel Markesə də şöhrət Avropadan gəldi. Parisin ədəbi mühiti olmasaydı, bu gün qələminin qüdrəti ilə öyürdüyümüz Q. Markes bəlkə də olmazdı. Çünkü, 1952-ci ildə Q. Markes «Xəzəl yarpaqlar» romanını Argentinanın «Losada» nəşriyyatına göndərmişdi və 20-30-cu illər ispan avanqardçılarının nəslindən olan bir yazıçı həmin romana mənfi rəy yazıb gənc müəllifə bu günü dönya şöhrətli Q. Markesə yazılılığı bir qırğın qoyub, başqa bir sənətin qulpundan yapışmağı məsləhət görmüşdü. Nə yaxşı ki, Q. Markes, dostuna məktub formasında yazdı, “Özünütənqid” adlı məqaləsində: “Xəzəl yarpaqlar”的 belə uğursuzluğundan sonra qələmdən daha möhkəm yapışacağam, nə vaxtdan bəri ağlımda gəzdirdiyim “Ev” adlı yeddi yüz səhifəlik yeni romana başlayacağam, elə

Ədəbiyyatsünaslıq

bu məqsədlə də doğduğum kəndə, istinin yandırıb yaxlığı Arakatakaya - altmış yaşlı bakıre qızlar, heydən düşmüş polkovniklər qəsəbəsinə yollanacağam...” – deyə söz verir. Nə gözəl ki, öz sözünün üstündə durur... (*Garces Luque, Luz Maria. Tiempo y espacio en Cien años de soledad. Ann Arbor, Michigan, 1985, 193 h, 20 cm*).

Əlbəttə ki, gələcək romanın konturları artıq bilinməkdəydi, belə ki, hələ 1950-ci illərin əvvəlində «El-Eraldo» qəzetində Q. Markes bir-birinin arınca üç yazı dərc etdirdi. «Polkovnikin qızı», «Polkovnikin oğlu» və «Buendialar külfəti» adlanan bu üç yazı «Romanın cizgiləri» başlığı altında verilmişdi. O romanın elə əvvəldən «Ev» adlanacağı artıq məlum idi. Həmin yazılarında ilk dəfə olaraq, gələcəkdə «Yüz ilin tənhalığı» adlanan romanın əsas qəhrəmanları və obrazları artıq özlerini tanıtmağa başlayır. Həmin obrazlar sonraki illərdə Q. Markesin nəşrində zaman-zaman üzə çıxacaq, gələcəkdəki möhtəşəm romandan sonraq yetirəcəkdir. Əlbəttə ki, bunun başında Buendialar ailəsi, onların dədə-baba mülkü və şübhəsiz ki, polkovnik Aureliano Buendia durur. Təbii ki, onların hamısı Arakatakada keçən uşaqlıq illəri ilə, babasının vətəndaş niüharibəsi ilə bağlı xatirələri ilə səsləşir. Həmin o üç yazıda gələcək romanın bəzi ideya-bədii özülləri də artıq görünməkdədir: tarixi retrospektivdə Buendiaların yaşadığı təkcə bu gənkü gün yox, tarix də diqqət mərkəzindədir; zaman sərbəstliyi; qəhrəmanların xarakterində gözə çarpan qəribəlik, həm də qrotesk cəhətlər; polkovnikin, eləcə də onun nəslindən olanların davranışında, dünyagörüşündə özünü biruzə verən natamamlıq; (*Земсков В.Б. Габриэль Гарсиа Маркес. Очерк творчества. М.Художественная литература. 1986, 224 с.с.48*).

«Yüz ilin tənhalığı» romanındaki bütün gerçəklilik Q. Markesin özünün nəslindən gəlir və romanda baş verənlərin hər biri ilk növbədə

Ədəbiyyatşünaslıq

«ailə həyatı» kimi təqdim olunur. Q. Markes özü deyir ki, - roman haqqında söylənən fikirlərdən ən çox xoşuna gələni - bir oxucunun romanda latin-amerikan ailəsinə məxsus həyatın, doğru-düzgün əks olunması barədə söylədiyi fikirdir.

Yazıcıının öz sözüdür ki, «Yüz ilin tənhalığı» - doğmalarının, qohum-qardaşlarının, xətrini əziz tutduğu adamların həyatına, yaşayışına istinad və eyhamlarla doludur. Yazıcıının şəxsiyyətinə bələd olan olmayan, onu tanıyan, yaxud tanımayan hər bir oxucu bilməmiş deyil ki, «Yüz ilin tənhalığı»ndakı Buendiaların mülkü məhz Q. Markesin dədə-baba yurdudur. Q. Markesin də babası və nənəsi eynilə romandakı Xose Arkadio və Ursula kimi əmioğlu-əmiqizi olublar. Hətta romandakı Ursulanın soyadı eynilə Q. Markesin nənəsinin soyadı kimi İquarandır. Romandakı Xose Arkadio adam öldürəndən sonra arvadı ilə birgə baş götürüb gedir, yaşamağa təzə yurd yeri axtarır. Markesin doğma babası olan Nikolas Markesin də başına belə bir iş gəlməşdi, babasının ona uşaq vaxtı söylədiyi bir sözü, yazıçı tez-tez təkrarlayır: «Sən bilmirsən, meyit necə ağır olur?!» Romandakı Xose Arkadio öz oğlunu «buza» baxmağa aparır, Nikolas Markes isə öz nəvəsini-gələcəyin məşhur yazıçısı Q. Markesi səyyar sirkə-dəvəyə baxmağa aparmışdı.

«Yüz ilin tənhahğı»ndaki evdə də Q. Markesin dədə-baba evindəki kimi çoxlu adam yaşayır. Bir nəfər dünyadan köçəndə onun otağı tamamilə bağlanır. Yazıcıının özünün dediyi kimi onun bir xalası romandakı Amaranta kimi özüyünün kəfən toxuyurdu. Toxuyub qurtarmışdı və ölmüşdü. Romanda donuz quyruqlu körpə dünyaya gətirən Amaranta Ursula istəyir ki, iki oğlu olsun və onları - Rodriqo və Qonsales - deyə Q. Markesin iki oğlunun adıyla çağırsın. Romandan aptekçinin cavav qızı — Q. Markesin arvadı Mersedes Barçanın obrazı

Ədəbiyyatsüñashıq

ötəri də olsa gəlib keçir. Nəhayət, romanın və Makondonun sonuna yaxın Aureliano Buendianının silahdaşı Xerineldo Markesin nəvəsi Qabriel Markes peyda olur və yükü yalnız Rablenin seçilmiş əsərlərindən ibarət olan bu oğlan Makondodan Parisə, yazıçı kimi tanınmaq üçün yola düşür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Q. Markes də hələ «Yüz ilin tənhahğı»nı yazmamışdan, bir yazıçı kimi məşhur olmaqdan ötrü beləcə Fransaya köçmüdü...

«-Mən «Yüz ilin tənhalığı»nı on yeddi yaşım olanda yazmağa başlamışam.»

M.V.L. - Bəlkə lap elə birinci kitabından danışasan?

Q.Q.M. - Birinci kitabım elə «Yüz ilin tənhalığı» olub...

Mən onu yazmağa başladım... Və birdən hiss elədim ki, bu çox ağır yükdü...

M.V.L. - Sən o yaşda Makondonun tarixini danışmaq fikrindəydin?

Q.Q.M. - Danışmaq nədi, hətta ilk abzası yazıb dayanmışdım.

Hansi ki, roman o abzasla başlayır. Gördüm ki, ciynimi gücüm çatmayan bir yükün altına vermişəm. Öz danışlığıma özüm inanmasam da, bilirdim ki, bütün bunlar hamısı həqiqətdir. Qarşımı çıxan çətinliksə, ancaq texniki mahiyyət daşıyır...

M.V.L. - Bəs Makondo hardan peyda olub? Səndə bütün hadisələr

Makondoda baş verir. Gcrçəkdə olmayan bu məkan barədə yazmaq hardan ağlına gəlib?

Q.Q.M - Mən bu barədə dəfələrlə demişəm. «Hər şey anamlı təzədən Arakatakaya qayıdanınan sonra baş verib. Makondo məndən ötrü - keçmişdir... Adını isə banan fermasından götürmişəm... Kənd adı deyil... Ad xoşuma gəldi, mən də ondan istifadə elədim...»

(*Писатели Іспанской Америки о литературе. М.Радуга, 1982,
397 с. с.143).*

«Yüz ilin tənhalığı» romanında qəhrəmanların hamısı bir məkanda - Makondo deyilən əyalət qəsəbəsində yaşayırlar. Makonda haradır, Kolumbiyanın hansı tərəfində yerləşir və bu sözün mənası nədir? Bəzi mütəxəssislərin fikrincə MAKONDO - heç bir şeyə yararlı olmayan, yerin təkinə işləmiş, çox dözümlü bir ağacdır. Kimisə də deyir ki, bu xalq təbabətində çox işlənən dərman bitkisinin adıdır - suyu hər hansı yaranı sağaldır. Kolumbiyalı ədəbiyyatşunas X.Mexia Duke isə güman edir ki, xalq cəngəlliyyin ən sıx yerini Makondo adlandırıb, ora gedib çıxan adam ölümü gözünün altına almalıdır, çünkü, orda azmaq, üstünü yosun örtmüş bataqlıqda batmaq adı bir işdir. Makondo kəlməsinin Afrikadan gəldiyini zənn eləyənlər də çoxdur. Bu həmən ləhcədə banan ağacı deməkdir, həmən növ guya yalnız Kolumbiyada yetişir. Rəvayətə görə Makondo şeytanın çox xoşladığı banan növüdür ki, makondo bitən yerlərdə cinlər və şeyatinlər gəzib-dolaşırlar. (*Yenə orada, səh.144*)

Biz belə hesab edirik ki, Makondo kəlməsi məhz yazılıçının özünün boynuna aldığı mənaya daha uyğundur. Ancaq, fakt burasındadır ki, mücərrəd, ya konkret ad olmasına baxmayaraq «Yüz ilin tənhalığı» romanında hadisələr burda baş verir, Q.Markesin demək olar ki, bütün qəhrəmanları yerlə-göy, həqiqətlə uydurma, reallıqla fantastik bir dünya arasında, məhz Makondo deyilən məkanda yaşayırlar. Makondo Q.Markesin hələ 1955-ci ildə çap olunan «Bir dəfə şənbədən sonra» adlanan hekayəsində gözlərimiz önündə canlanır. Həmin hekayədə Makondo bürkü içərisində boğulur, bu kənddə bir-birindən ayrı düşmüş, tək-tənha, bir-birinə tamamilə yad olan, qəribə adamlar yaşayır. Makondonun səməsində qanad çalan quşlar vaxtaşırı özlərini məftildən

Ədəbiyyatşünaslıq

toxunmuş torlara çırır, intihar edirlər. Və burda tez-tez «ölü quşların yağışı» yağır. Burda Zaman öz qanunları ilə axıb getməkdədir. Göydən yağan ölü quşlar və bir də yaxınlaşmaqdə olan qasırğa - Makondonun başı üstündə fırlanan qoşa tale yüküdür. Nə vaxtsa balaca, sarı parovozdan Makondoda yerə düşən oğlanı, elə bil donmuş Zaman bataqlıq kimi özünə çəkir, bir daha Özündən qıraqa buraxmaq istəmir. Həmin hekayədə Makondo məkan kimi gərçəkliliklə fantastik reallıq arasında bir ilgimdir. Bizim gözüümüz həm görükür, həm də görükmür... Əlbəttə, *“biz, Q. Markesin həmin hekayəsinin fərqi”* bu dərəcədə varmazdıq, əgər ki, bir cəhəti nəzərə almasaydıq... Qeyd olunası başlıca amil ondan ibarətdir ki, Q. Markes Makondodan başlamış, ayrı-ayrı obrazlara, ayrıntılara, əşyalara, hətta rənglərə qədər, bu hekayədən «Yüz ilin tənhalığı» romanına köçürməyi lazım biliib. Məsələn, Xose Arkadio Buendia qəfil bir güllədən ölüb, onun meyidi uzun müddət barıt qoxuyub, Rebekka günlərin bir günü hər şeyini atıb, uzaq-naməlum səfərə çıxan babasını xatırlayıb və s. Hekayədəki sarı rəngli parovoz, «Yüz ilin tənhalığı»nda güllebaran edilmiş fəhlələrin meyitləri yüklənən banan vəqonlarını dartıb aparır...

“...Makondonun əsl dərdi ondan ibarətdir ki, bu qəsəbədə heç kəsin gözü başqasını götürmür, hamı bir-birinin əlindən açıqlıdır, bir-birinin paxillığını çəkir. Elə bil Makondo çox sağalmaz bir xəstəliyə tutulub, bù xəstəliyin əlacı yalnız Makondonun Yer üzündən silinməsi, tamam məhv olması ilə bağlıdır...» (*Maldonado Denis, Manuel La vilencia en la obra de Garcia Marquez... Bogota, Suramerica, 1977, 179 p. 17 cm.*)

Q. Markes müsahibələrinin birində Makondonun onun həyatı və yaradıcılığında nə boyda əhəmiyyət kəsb etdiyindən danışır. Xüsusi olaraq qeyd edir ki, Makondo onun demək olar ki, bütün əsərlərində ayrıca bir

Ədəbiyyatşünaslıq

obrazdır. Ayri-ayri tədqiqatçılar Q. Markes sənətinin biliciləri cəngəlliyin dərinliyində dünyaya gələn Makondonu hərə öz bildiyi, başa düşdüyü kimi yozmağa çalışıb. Ancaq, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Q. Markesin bütün əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçən Makondo müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxır. Özünün coğrafi, tarixi və fantastik sərhədlərini o qədər genişləndirir ki, oxucu az qala bu məkanın hər bir ölçüsünü öz təxəyyülündə itirmiş olur. Mənəvi və rəmzi baxımdan Makondo yazıçı tərəfindən daha da dərinləşir, bir obraz kimi mürəkkəbləşir. Bəzən bir-birinə zidd olan müxtəlif mənə və cizgilərdə meydana çıxır, iyirminci yüzillikdə özünü məşhur bir ədəbi dünya, yazıçıların «kəşf etdiyi» ən maraqlı məkanlardan biri kimi tanıtılır. Q. Markesin yaxın dostlarından biri, yuxarıda dəfələrlə onunla dialoqdan misallar gətirdiyimiz, məşhur Peru yazıçısı Varqas Lyosa «Yüz ilin tənhalığı»na həsr olunmuş «Amadis Avropada» adlı məqaləsində Makondo və ümumiyyətlə roman müəllifi haqda belə deyir: «...Elə bil ki, burda təxəyyül bütün düyünləri qıraraq cilov gəmirir; dördnala çapır, heç bir sədd, yasaq, natural realizmin, psixoloji və romantik roman janrinin heç bir şərtiliyinə məhəl qoymadan irəli cumur, eyni zamanda tanıdığımız realizmin hər qatına toxunaraq Makondonun yaranışdan ölümünə qədər bütün həyatını təsvir eləyir, - bu həyatda fərdi və ümumi, əfsanəvi və tarixi, sosial və psixoloji, lirik məqamlar öz yerini lazıminca tapibdir... Ədəbiyyat müəllimlərimizin söylədiyi kimi Servantes cəngavər romanlarının köksünə xəncər saplayıb, ona lağ edib öldürəndən sonra, romançılar öz təxəyyülüni cilovlamağa məcbur oldular; öz kitablarında baş verən hadisələri yalnız bir məqama sıxışdırırlar... Budur, bütün bunlara rəğmən «yelqovana» oxşayan, yaraşlılı, türk sifətli, cazibədar bir kolumbiyalı çiyinlərini qısa-qısa, özündən əvvəlki dörd yüzillik ədəbiyyatı heç eyninə də almur; hələ bu

Ədəbiyyatşünaslıq

azmiş kimi gerçəkliyin özü ilə bəhsə girir, xarakterdə, insanın varlığında, yaddaşında, xəyalında, təsəvvüründə, yuxularında nə varsa, hamısını romana gətirir; təhkiyəni həyatda olduğu kimi hərərəfli, rəngarəng, təbii şəkildə qurur...»

Makondodaki həyat heç də sehrdən, yuxulardan, fantaziya və eşq macəralarından ibarət deyil. Hakimiyyətlə kasıblar, yeməyə qartnı dolusu çörək tapmayan sinif arasında gündən-günə mübarizə qızışır. Bu mübarizədə qan töküür, Makondo dəhşətli hadisələrin şahidi olur. Hətta yaxtaşrı olaraq Makondoda qəribə adamlar peyda olub, hardasa heç kimə lazım olmayan abidələr qoydurur, heykəllərin açılışında iştirak edir, kimlərinsə döşündən orden-medal taxırlar. Hər birisi yalandan, saxtalıqdan yoğrulan, rüşvətxorluğun, süründürməciliyin rəmzi olan bu adamlar son dərəcə amansızdırılar. İnsaf, başqa birisinə rəğbət onların təbiətinə tamamilə yaddır. İnsanın ölümü onlar üçün adı mılçək, ağaçqanad ötümündən zərrəcə fərqlənmir...

Daim nəsə bir möcüzə baş verən Makondoda gözə görünülməyən, ağılla dərk olunmayan qayda-qanunlar hökmrandır, bu məkanın adamları nə qədər cəhd göstərsələr də həmin qanunların zəhmindən qurtulmaqdə acizdirler. Yeyib-içəndə, bir-birinə məhəbbət izhar eləyəndə belə onlar insan səadətindən uzaqdırlar, sadəcə olaraq, bunu bir mərasim, vərdiş tərzində yerinə yetirirlər. Baş verən irili-xirdali bütün hadisələrin mahiyyəti onlardan gizlidir, elə bil kim tərəfindənsə gizlədilib. Latm-Amerikası Ölkələrində məmələkətin, millətin, cəmiyyətin, şəxsiyyətin başına gələn faciənin kökü elə bundadır... «...şəxşən mənim uydurduğum Makondo yazdığım əsərlərin hər birində əsas iştirakçıdır. Dünyadan ayrı düşmüş, cəngəlliklərin, bataqlıqların ortasında itib-batmış Makondo bir çox tənqidçi və ədəbiyyatşunaslarının diqqətini özünə çəkib, Makondo

Ədəbiyyatsünlüyü

barədə çoxları yazıb. Açığını deyim ki, Makondo - Latin Amerikasının bu gündür, indisidir, bu qıtənin müasir problemləridir, çünki keçmişdə və hazırda Makondoya bənzər minlərlə qəsəbə ABŞ - monopoliyalarının əsarəti altında inləyir, məhv olur. Belə kəndlərin əhalisi kətan üzərində öz qəmlərini, dərd və ümidi lərini toxuyurlar. Latin Amerika xalqları gələcək naminə öz keçmişini qorumalı, öz tarixini yaratmalıdır. Hər bir Latin Amerikası ölkəsinin müstəqillik qazandığı xəbərini eşitdikcə, mən az qala qanad açıb uçuram. Xalqın öz yaratdığı əsl tarix də elə burdan başlayır...» **(Г.Г.Маркес. Я бы хотел вывернуть действительность наизнанку... «Москва» 1983, №-3, с.192).**

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о художественном отражении социально-исторического этапа в произведениях Г.Г.Маркеса, который начав с попыток нарисовать конкретные приметы окружающего мира своей страны, в дальнейшем смог создать единого и обобщенного видения всей действительности Латинской Америки.

Статья предназначена и может быть интересен для широкого круга читателей, для студентов и преподавателей филологических факультетов, интересующихся творчеством Г.Г.Маркеса, а также всей Латино-американской литературой.

SUMMARU

This article is about the realation of his temporary in the creation of the great writer Q.Q.Markes.

This article may have interesting the students, teachers of literatures and scientific researchers.

Ədəbiyyatşünaslıq

ƏDƏBİYYAT:

1. *Qarces Luque, Luz Maria, Tiempo y Espacio En Cien Anos De Soledad, Ann Arbor, Mikchikan, 1985, 193 h. 20 sm.*
  2. Земсков В. М. Габриэль Гарсия Маркес, *Очерк творчества, М. Художественная литература, 1986, 224 с. с 48.*
  3. *Писатели Латинской Америки о литературе, Москва, Радуга, 1982, 397 с. с 143.*
  4. *Maldonado Denis, Manuel Da vilencia En La Obra De Qarsia Marquez Boqota, Suramerica, 1977, 179 p. 17 см.*
  5. Г. Г Маркес, «Я бы хотел вывернуть действительность наизнанку...», *Москва, 1983, № 3, стр. 192.*

DƏRS MÜƏLLİMİN ƏSƏRİDİR

Vİ DADI XƏLİ LOV,

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun şöbə müdürü, pedaqoji elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi

Pedaqoji prosesin əsas özəyini, canını təşkil edən dərs belə yüksək qiymətə layiqdir. Çünkü XVI-XVII əsərdən Ukrayna və Belorusiya qardaşlıq məktəblərinin, Makarenko pedaqogikasının müəyyən etdiyi dərs-sinif sisteminin tətbiqinə başlandığı vaxtdan üzü bu yana təlimin əsas təşkili forması olan dərs haqqında deyilənləri, yazılılanları ümumiləşdirərkən bu qənaətə gəlir və böyük məmnunluq duyuruq. Ona görə ki, pedaqoji prosesin əsas həlliədici mərhələlərindən olan dərc klassik mahiyyət kəsb edir, Zaman, illər, əsrlər keçsə də öz əhəmiyyətini itirmir, əksinə daha çox diqqət və qayğı obyektiyinə çevrilir. Bu da bir həqiqətdir ki, ən yaxşı məktəb, yaxşı dərs verən müəllim tədris etdiyi fənnin elmi-metodik əsaslarını mükəmməl bilməsi, zəruri anlayışları, bılıklar sistemini şagirdlərinə daha dolğun şəkildə çatdırmaq bacarığı, pedaqoji ustalığı ilə tanınır.

Gəlin etiraf edək, parlaq zəkası, intellekual qabiliyyəti ilə seçilən şagirdləri, tələbə oğlanları və qızları, müxtəlif ixtisaslar üzrə meydana çıxan gənc kadrları görəndə tezə də ortaya bu suallar çıxır:

«Sənə kim dərs deyib?», «Dərsini kimdən almışan?», «Filan müəllimin tələbəsi sənmi?»

Həmin suallara alınan cavablar əslində elinə-obasına qəlbən yanan fədakar bir müəllim ömrünün-ləyaqətli vətəndaş əməyinin üzə çıxan cəhətləri, görünən tərəfləridir. Məhz elə buna görədir ki, klassik və müasir pedaqoqlar, təhsil sisteminin təcrübəli rəhbərləri pedaqoji prosesdə dərsin mahiyyətini, tutumunu həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, müəllimlərin dərs vermək məhərətinin yüksəlməsinə, daha parlaq şəkildə nəzərə çatmasına böyük əhəmiyyət vermişlər. Həmin pedaqoq alımların, maarif xadimlərinin adlarını, dərs probleminə həst etdikləri əsərləri burada konkret şəkildə göstərmək imkanımız olmasa da, onların əməyini yüksək qiymətləndiririk. Çünkü dərsdən-dərsin idrakı-tərbiyəvi imkanlarından yazmaq, mübahisəli məsələlərin hamının başa düşəcəyi şəkildə elmi-pedaqoji şərhini vermək həmişə çətin olub, eləindi də çətindir.

Son illərdə müxtəlif devizlərlə keçirilən müsabiqələrdə, dəyirmi masalarda, elmi-praktik konfranslarda əsas məqsəd də əslində yaradıcılığı, müasir təlim texnologiyası makanlarını əməli fəaliyyətində əks etdirən ən yaxşı müəllimləri müəyyənləşdirməkdən, liderlərin nəyə qadir olduğunu respublika səviyyəsində nümayiş etdirməkdən, yaranan təcrübəni yaymaqdan ibarətdir.

Təhsil

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənəblarının «Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi və ən yaxşı müəllim mükafatlarının təsis edilməsi haqqında» 4 sentyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı respublikamızın təhsil sistemində böyük canlanmaya səbəb olub. Bu tədbir eyni zamanda respublikamızın ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kollektivlərini, ayrı-ayrı fənn müəllimlərini yaradıcılıq axtarışlarına səfərbər edib. Bu tədbir öz növbəsində təlim prosesinin əsasını təşkil edən sinif-dərs sisteminin müasir vəziyyəti haqqında da aydın təsəvvür yaradacaq. Başqa cür də ola bilməz, çünki məktəb-müəllimə son nəticə etibarilə qiymət verərkən yenə dinlənilən dərslər, müəllimlərin dərs vermək məharəti əsas götürülür. Bu hər şeydən əvvəl məktəbin-müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin əsas aynası olan dərsin pedaqoji mahiyyətindən-didaktik təbiətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bütün bunlar yaxşıdır. Narahatçılığa səbəb başqa cəhətdir. Belə ki, bəzən həddən ziyada, necə deyərlər ultra-müasirlik dəbi ilə aşilanın çıxışlarda dərsə verilən tələblərdən, tətbiq olunan təlim metodlarından bəhs olunarkən klassik müddəələrə, klassik yanaşma tərzlərinə laqeydlik göstərirler.

Söhbətimizin bu yerində keçən əsrin 60-ci illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan məktəblərində dərsin təkmilləşdirilməsi, dərsə verilən müasir tələblərlə bağlı görülən işləri və bu işlərin başında duran Akademik Mehdi Mehdizadənin elmi-pedaqoji konsepsiyasını xatırlamaq istərdik.

12 noyabr 1970-ci ildə müəllimlərin respublika elmi-praktik konfransında M.Mehdizadənin «Dərəcə verilən müasir tələblər» mövzusunda məhsur məruzəsini yada salaq. Akademik, nazir Mehdizadə məktəbindən keçənlər, Mehdizadə məktəbinin yetirmələri olan maarif-məktəb rəhbərləri həmin məruzəni, orada irəli sürürlən və klassik mahiyyət kəsb edən fikirləri, pedaqoji prinsiplər rolunu oynayan tələbləri indi də xatırlayıb və onlardan yaradıcılıqla istifadə edirlər:

- Təlimin bütün məzmununda elmliyin təmin edilməsi, dərsdə bütün şagirdlərin məhsuldar işlə təmin edilməsi, onların idrak fəaliyyətinin və müstəqilliyyinin qüvvətləndirilməsi, dərsin quruluşu, təlimin müxtəlif metod və priyomlarından dərslərdə istifadə edilməsi, dərsdə problem situasiyası yaradılması, dərsdə eks əlaqə məsələsi, tədris prosesinin intansivləşdirilməsi, təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi, təlimin müasir texniki vasitələrinin dərsdə tətbiqi və digər problem məsələlər haqqında söylədiyi elmi-pedaqoji fikirləri yada salaq.

Gəlin görək, həmin pedaqoji tələblərin, ideyaların hansı indiki dövr üçün yaramır? Xaxud müxtəlif fənlərin tədrisində onlardan istifadə etmək mümkün deyil?

Müşahidələr, əldə olan faktik materiallar göstərir ki, akademik M.Mehdizadənin dərsə verilən müasir tələblərlə bağlı konseptual müddəələri uzun müddət sinif-dərs məşğələləri vasitəsilə şagirdlərin əqli-

Təhsil

mənəvi inkişafını təmin etməkdə mühüm rol oynamış, müəllimlərimizin fəaliyyət kompasına çevrilmişdir.

Əhəmiyyətli cəhət budur ki, haqqında bəhs etdiyimiz həmin elmi-praktik konfransın materialları ayrı-ayrı məruzə və çıxıslar «Müasir dərsə verilən tələblər haqqında» adı ilə 1971-ci ildə çap olunmuş, müəllimlərimizin, məktəb rəhbərlərinin stolüstü kitabına çevrilmişdir. Onu da qeyd edək ki, həmin vəsaitdə öz əksini tapan Mehdi müəllimin məruzəsi belə adlanır: «Dərsə verilən müasir tələblər haqqında». Düzü vəsaitin bu cür, məruzənin başqa cür adlandırılması hər dəfə həmin mənbəyə üz tutanda məni narahat edirdi. Mehdi müəllimlə görüşlərin birində bunun səbəbini soruştum. Elə bildim deyəcək ki, mexaniki səhv gedib. Ancaq o məruzəsinin adının düzgün verildiyini bildirdi. Dedi ki, kitabin adı da məruzənin adı kimi nəzərə çatdırılmalı idi. Onun özünəməxsus sadə, səmimi, aydın, inandırıcı şərhiniindi də minətdarlıqla xatırlayıram:

- Dərs klassik mahiyyət kəsb edir. Onu bu dəfə «müasir», gələn dəfə başqa bir cür adlandırmaq doğru olmaz. O başqa məsələ ki, dərəcə verilən müasir tələblər, o cümlədən zamana, dövrə görə ortaya çıxan tələblər irəli sürürlər, yeni məna, məzmun kəsb edir.

Əlbəttə, unüdulmaz Mehdi müəllimin bu sözlerini yeri göldikcə müxtəlif xarakterili elmi-pedaqoji məclislərdə həmkarlarının nəzərinə çatdırıram.

Akademik M.Mehdizadə elmi rütbəsindən, titulundan asılı olmayaraq bütün müəlliflərin dərs haqqında yazılarını, dərsə, onun didaktik imkanlarına həsr olunan bütün əsərləri diqqətlə nəzərdən keçirir, yeri göldikcə tənqid münasibətini də çox səmimi şəkildə bildirirdi. O özündən əvvəl deyilənlərə razılaşmayanda və ya nəsə əlavə etmək lazımlı gələndə də fikrini həssaslıqla, nəzakətlə tərəfi müqabilinə çatdırırırdı. Bu cəhətdən onun akademik M.N.Skatkinin 70-ci illərin əvvəlində dərs problemi haqqında yazdığı məşhur fikrinə münasibəti də çox heyvətamsızdır. M.N.Skatkin yazırırdı:

«...Dərs pedaqoji prosesin bu və ya digər dərəcədə bitmiş bir parçası, yaxud hüceyrəsidir. Günsə bir damla suda əks olunduğu kimi təlimin bütün cəhətləri də dərsdə əks olunur. Bütünlükə olmasa da, pedaqogikanın xeyli hissəsi dərsdə cəmlənir».

Akademik M.Mehdizadə isə dərs haqqında deyilən və mühüm əhəmiyyət kəsb edən həmin fikrə öz münasibətini belə ifadə edirdi:

«Haqli sözdür, lakin zəif deyilmişdir. Dərs qat-qat yüksək qiymətə layiqdir. Dərsi pedaqoji prosesin «hüceyrəsi» yox «özəyi», həlliəcisi, başlıca hissəsi hesab etmək olar. Onda pedaqogikanın «xeyli hissəsi» deyil, şagirdlərin təlim və tərbiyəsinin məzmunundan, formalarından, prinsip və metodlarından və s. bəhs olunan əsas hissələri cəmlənir».

Mübalığəsiz deməliyik ki, dərsin sosial-pedaqoji mahiyyətinin şərh olunmasında, dərs probleminin nəzəri və təcrübə məsələlərinin diqqət

Təhsil

mərkəzində saxlanılmasında keçmiş SSRİ məkanında və dünya miqyasında tanınmış həmin alımların çox böyük rolu, misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, 70-80-ci illərdə dərs problemi ilə bağlı akademik M. Mehdizadənin konsepsiyası pedaqoji jurnalistlərin də nəzərindən qəcmamışdır. Məhyəddin Əbdülov, Cavad Cavadlı, Allahverdi Eminov, Məhəmməd Baharlı, Şamxəlil Məmmədov və başqaları dərs vermək məharəti ilə tanınan müəllimlərin iş təcrübəsini aşkarlayan kitablar, silsilə məqalələr yazmış, nəşr etdirmişlər.

Bütün bunlar bir daha belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, dərs çox böyük əhəmiyyət kəsb edən pedaqoji problem kimi həmişə diqqəti cəlb etmiş və indi də diqqət mərkəzindədir. Fərəhli haldır ki, Respublikamızda Təhsil İslahatı Proqramının həyata keçirildiyi indiki dövrdə məktəbi-təhsil sistemimizi daima diqqət mərkəzində saxlayan pedaqoq-psixoloq alımlarımız, təhsil sistemində çalışan rəhbər işçilər, habelə praktik müəllimlərimiz də yeri göldikcə məqalə və çıxışlarında dərsin daha aydın görünən və görünməyən tərəfləri haqqında öz fikrini inandırıcı şəkildə nəzərə çatdırırlar. Bu baxımdan məktəbsünləşmiş sahəsində orijinal fikir və mülahizələrlə tanınan Asif Cahangirov və Fərzəli Qədirovun 2000-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında dərc etdikləri silsilə məqalələr çox böyük maraq doğurmuş, geniş əks-səda vermişdir. «Yeni pedaqoji təfəkkür» (14-20 sentyabr, № 37), «Müasir Dərs» (21-27 sentyabr, № 38), «Müasir dərs və onun tələbi» (28 sentyabr- 4 sentyabr, № 39), adlı məqalələr sözün həqiqi mənasında müəllimlərimizə, məktəb rəhbərlərimizə səfərbəredici təsir göstərmişdir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, müəlliflər «Müasir dərs» anlayışını izah edərkən klassik və müasir mövqeləri, başlıca müddəələri əsas götürür, aşağıdakı mühüm cəhətlərə səciyələndirirlər:

- dərsdə şagirdlərlə səmərəli əks-əlaqənin təmin olunması; əməkdaşlıq şəraitinin, estetik-emosional mühitin yaradılması;
- müəllimin şagirdləri pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu subyekti kimi qəbul etməsi;
- təlim metodları və üsullarının optimal seçilməsi, onların şagirdlərin yaşına və dinamik inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu, habelə sistemli şəkildə tətbiqi;
- hər bir şagirdin fərdi-psixoloji, tədris-idrak və s. xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- dərsdə təlimin inkişafetdirici aspektinin gücləndirilməsi, diferensiallaşdırma və fərdiləşdirmə yolu ilə şagirdlərdə bilik və bacarıqların səviyyəsinin artırılması;
- şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti, sərbəst rəy söyləmələri, başqasının, o cümlədən müəllimin fikrinə münasibət bildirmələri üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

Təhsil

- şagirdlərə tədris materialındaki aparıcı ideyaları seçmək, habelə təhliletmə, ümumiləşdirmə bacarıqlarının aşilanması;
- şagirdlərə «öyrənməyi öyrətmək» zəminində təlim vərdişlərinin aşilanması, müxtəlif məlumatların, biliklərin əldə edilməsi yollarının, mənbələrinin müstəqil axtarılıb tapılması bacarıqlarının formalasdırılması;
- şagirdlərin milli zəminda, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində dərsin imkanlarından istifadə edilməsi.

Elə bilirik ki, göstərilən cəhətlər sözün həqiqi mənasında dərsin bu günün tələbləri baxımından dərs olmasına üzə çıxarmaq, klassik və müasir mövqeləri vəhdətdə götürmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu gün tam qətiyyətlə deməliyik ki, idraki inkişafa tərəqqiyə aparan bütün yollar dərsdən başlayır. Çünkü dərs müəllimin əsəridir. Mövzusu, planı, quruluşu, kompozisiyası olan yaradıcı əsərdir.

Əhatə etdiyi elmi-sənət sahəsindən asılı olaraq hər hansı əsər üzərində işlərkən müəllif əvvəlcə mövzu seçir, mövzuya uyğun janr müəyyənləşdirir, nəzərdə tutduğu ideyanın tam mənasında açılması, oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdırılması üçün əldə olan bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışır. Dərs də belədir. Onun da müəyyən mövzusu, tipi, forması, təzahür vasitələri var. Hər hansı sənətkarın əsər üzərində yaradıcılıq həyəcanı ilə ideal dərsə hazırlaşmağın və onu şagirdlərinə çatdırmağın yolları üzərində düşüncərəkən yaranan həyəcan arasında hər bir fərq yoxdur. Çünkü dərs adlı geniş yayılan əsərin müəllifi elə müəllimin özüdür.

Dilçilik

DEYKTİK ELEMENTLƏR NƏDİR?

*Aytac Əlixanlı, ADU-nun magistri
Rəyçi: professor Azad Məmmədov*

“Deyktik” sözü dilçilikdə tez-tez karşılaşduğumuz elmi termin olub yunan dilindən götürülmüşdür. “İşarə, göstərici” mənasını verir, dilin müəyyənlik xüsusiyyətlərini zamanla yerlik mənası ilə əlaqəli əlamətlərini aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn: “şəxs əvəzlikləri” (“I” - mən, “You” - sən, siz, “He” - o və s.) dildə yalnız elementər sinfinə mənsub olur və onların məzmunu “Deyktik əlamətlər”-lə meydana çıxır. Digər tərəfdən deyktik elementlər sayılan əlamətlər yer və zaman şəraitinə xidmət edir. Məsələn: “here” – bura, “there” – ora (yaxınlıqda danışan üçün, uzaqda danışan üçün), “now” – indi, “then” – o vaxt, (danışılan zaman, danışılmayan zaman). Bu sadəcə olaraq, tipik situasiyada zaman və məsafəni aydın şəkildə birzə verən deyktik əlamətlərdir.

Deyktik elementlərə aşağıdakılardır: “Şəxs” kateqoriyası, işarə əvəzlikləri, artıklı və zərflik.

Aydındır ki, şəxs kateqoriyası situasiyasının iştirakçılarının rolü ilə müəyyənleşir. “I şəxs” danışanın özünə söhbətin subyekti kimi işarə üçün istifadə olunur, “II şəxs” dinləyənə işarə olunur, “III şəxs” danışandan və dinləyəndən fərqli olaraq əşyaya və şəxsə işarə olunur. III şəxs “müəyyənlik” və “qeyri-müəyyənlik” kateqoriyasına, “yaxınlıq” və “uzaqlıq” kateqoriyaları ilə birləşə bilər. İngilis dilində “he – o”, “she – o” (qadın), “it (cansız) – o” – müəyyənlik kateqoriyasına aiddir. “Someone – kimsə”, “Somebody – kimsə” və “Somethink – nə isə” qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına aiddir. Azərbaycan dilində I və II şəxslərdə müəyyənlik kateqoriyası (şəkilçinin köməyi ilə) əşyalarda olduğu kimi müəyyənleşir. “Mən - i”, “Sən - i”, “Kitab-i” (müəyyən): kitab (qeyri-müəyyən). I və II şəxs əvəzlikləri həmişə insanlara aid olur, III şəxs əvəzliyi isə - insana, heyvana, əşyaya, predmetə aid ola bilər.

Deyktik elementlərin sırasında işarə əvəzliklərini də xatırlatmaq lazımdır ki, bunlar da: “This - bu”, “That - o”, “These - bunlar”, “Those - onlar” –dır. Situasiyadan asılı yer zərfli: (“Here - bura”, “There - ora”) də bura aiddir. Şübhəsiz ki, bu xüsusiyyətlər deyktik elementlərə aid olub, qeyri – müəyyənlikdən daha çox müəyyənlik bildirir, bu isə onların bir-birindən fərqləndirməyə yaxınlıq kateqoriyası vasitəsi ilə iştirak edir. Çox nadir hallarda “yaxınlıq” kateqoriyası faktiki olaraq “şəxs” kateqoriyası vasitəsi ilə müəyyən olunur. (Əslində isə “Şəxs” kateqoriyası kimi yaxınlıq kateqoriyası da tipik situasiyada danışığın elementləri vasitəsilə müəyyənleşir). “This - bu”, “Here - bura” sözləri bələ anlaşılmalıdır ki, onların vasitəsilə danışana münasibətdə yaxınlıq kateqoriyası aşkarlansın.

Dilçilik

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində II, III şəxs kateqoriyaları arasında fərq, sərhəd yaxınlıq kateqoriyasında neytrallaşlığı halda başqa dillərdə bu məqamda başqa bir vəziyyət müşahidə olunur. Misal üçün türk dillərində işaret əvəzliklərinin üç üzv sistemi bəllidir. Azərbaycan dilində o, ingilis dilindəki that, azərbaycan dilində bu, ingilis dilində this – I şəxsin işaret əvəzlikləri olur və bu-this dinləyənə yaxınlığı bildirdiyi halda, o—that həm danışandan, həm də dinləyəndən uzaqlığı bildirir. Bir çox dillərdə işaret əvəzlikləri və şəxs əvəzliyinin III üzvü arasında heç bir sərhəd qoyulmur. Belə bir mənzərəyə azərbaycan dilində rast gəlmək olar. Məs: Rus dilində he – он, she – она, it – оно olduğu halda azərbaycan dilində bu əvəzliklər yalnız “o” kimi tərcümə olunur. They – isə həmin işaret əvəzliyinin cəm halının köməyi ilə onlar kimi tərcümə olunur.

Bütün artıklı dillərdə “müəyyən artıkl” (ing. – the, frans. – le, lavə s.) işaret əvəzliyinin ilkin mənasında götürülmüşdür (this). Bu, haqqında danışdığımız nitq hissələri arasındaki əlaqə barədə bize məlumat verir. Məs: “the man” – müəyyənliyi bildirdiyi kimi, “this man” – bu adam, “that man” – o adam da müəyyənliyi bildirir və “a man” (q.m.) ifadəsinin əksini bildirir, “he” – isə (o), “someone” – ifadəsinin əksini bildirir. Lakin “the man” və “he” bir-birindən məsafəcə yaxınlıqlarına görə fərqlənmirlər və hər ikisi də “this man” (yaxın) və “that man” (uzaq) ifadələrində qarşı qoyulur. “Artıklın”, “şəxs əvəzliklərinin”, “işaret əvəzliklərinin” ənənəvi bölünmələri bu əlaqələri qaranlıqda qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Лайонз Дж. «Введение в теоретическую лингвистику» Москва, 1978.
2. М. А. Хеллидей «Лингвистическая функция и литературный стиль», 1971

Biologiya

AZƏRBAYCANIN YERLİ QİYMƏTLİ GENEFONDLARI ƏSASINDA YARADILAN “MİL-QARABAĞ” VƏ “ABŞERON-QALA YENİ QOYUN CİNSLƏRİNİN YARADILMASI TARİXİNDƏN

Əyyub BƏŞİROV, Azərbaycan Heyvandarları Assosiasiyanının sədri

Respublika Elmi İstehsalat Azərdamazlıq Birliyinin rəhbərliyi ilə onun uzun illər qoruyub saxladığı genetik bazasında yaradılan yeni «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» qoyunlarının yeni cins kimi təsdiq edilməsi üçün aprobasisiyanın keçirilməsi haqqındaki təqdimata bizim tərəfimizdən uzun illər bu işə rəhbərlik etdiyimizdən rəy verilməsi lazımlı gəldi.

Hər şeydən əvvəl mən qeyd etmək istərdim ki, akademik F.Ə.Məlikov adına Az.ETHİ-nun Abşeron heyvandarlıq təcrübə stansiyasının elmi işçiləri, kənd təsərrüfatı elmləri namizədləri, Azərbaycanın görkəmli yaradıcı qoyunçu seleksioner alımları, uzun illər ciyin-ciyinə işləyib əməkdəşliq, həmkarlıq və rəhbərlik etdiyim Morul Ələsgər oğlu Dəmirov (1964-94-cü illər) və Nəcəf Abbas oğlu Nəcəfov (1971-94-cü illər) 30-40 ildən çox bir dövr ərzində gecə-gündüz, yay-qış, isti-soyuq bilmədən, hətta məzuniyyət dövründə belə istirahət görmədən bütün çətinliklərə sinə gərərək böyük həvəslə bütün həyatlarını bu qiymətli, yağılı quyruqlu, ətlilik, xalça yunlu, südlük «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» yeni cinslərinin yaradılmasına həsr etmişlər. Rəhbərlik etdiyim üçün bu iş və yeni yaradılmış bu əvəzolunmaz cinslər mənə həm doğ-na, həm əziz, olduğundan çox yaxşı tanışdır.

Qısa da olsa akademik F.Ə.Məlikovun rəhbərliyi altında və onun metodikası əsasında yaranmış yağılı quyruqlu, yarım zərif və yarım qaba yunlu yeni qoyun cinslərinin yaranma tarixindən bəhs etmək istərdim.

Bu yeni yarım zərif və yarım qaba yunlu, yağılı quyruqlu qoyun cinslərinin yaradılmasına ilk dəfə hələ keçən əsrin 40-50-ci illərində Qafqazın ayrı-ayrı bölgələrində akademik F.Məlikovun rəhbərliyi və metodikası əsasında başlanılmışdır.

M.D.Reçuloşvili və A.Q.Natrosvili tərəfindən Gürcüstan yarım zərif və yarımqaba yunlu yağılı quyruqlu yeni qoyun cinsləri 1944-cü ildə yaradılmış və yaxşılaşdırıcı cins kimi həm Gürcüstan respublikasında, həm də başqa respublika və vilayətlərdə – Tacikistanda və Şimali Qafqaz regionunda da geniş istifadə edilib.

Dağıstanda 1959-cu ildə T.N.Kərimov, A.V.Potanina və Ağalar Oliverdiev tərəfindən yeni yarım zərif yunlu yağılı quyruqlu Dağıstan qoyun cinsi, Kabardin Balkar respublikasında isə V.K.Kurziyevanın rəhbərliyi ilə

keçən əsrin 50-ci illərinin sonunda yarımqaba yunlu yağlı quyruqlu qoyun cinsi yaradılmışdır.

Bütün Qafqazda olduğu kimi Azərbaycanda da yağlı quyruqlu yarımqaba yunlu qoyun cinslərinin yaradılmasına da ilk dəfə F.Məlikovun təklifi, metodik rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə Az.ETHİ-nun qoyunçuluq şöbəsinin kiçik elmi işçisi və mövzunun icraçısı E.B.Bəşirov (1950-ci il) Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Zoologiya İnstitutunun elmi kollektivi, (direktor akademik Musa Musayev), Böyükəga Əliyev, Nəriman Əhmədov və başqaları tərəfindən Kürdəmir rayonunun Qarabucaq və Gəncə-Qazax bölgəsinin qoyunçuluq təsərrüfatlarında damazlıq-seleksiya işləri aparılmış və 1949-60-ci illərdə yeni Azərbaycan yarımqaba yunlu yağlı quyruqlu qoyun cinsi qrupu yaradılmışdır. Sonralar keçən əsrin 60-ci illərində həmin yeni qrupu yaradılmış cins qrupuna mənsub oları qoyun sürüleri Qarabucaq təsərrüfatından və digər təcrübə təsərrüfatlarından Abşeronun qoyunçuluq (Qobu, Qobustan və b.) təsərrüfatlarına verilmişdir. Həmin qoyun sürüleri qıymətli damazlıq materialları kimi səmərəli istifadə edilərək yeni Abşeron yarımqaba yunlu, yağlı quyruqlu xalça yunlu qoyun cinsinin yaradılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Bu işlər təkcə həmin cinsləri yaradanların yox, həm də Azərbaycanın biologiya və zootexnika elminin, respublikanın damazlıq heyvandarlığı sisteminin böyük əməyinin nəticəsi və qələbəsi olmaqla doğma xalqımıza və onun müstəqil Azərbaycan republikasına layiqli hədiyyəsidir. Yeni yaradılmış «Mil-Qarabağ» və «Abşeron» cinslerinin aprobasiyası ilə əlaqədar verilən təqdimatlarda giriş sözü, bu dövrə görülən elmi və təcrübəvi işlər, tədbirlər yeni cinslərin bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətləri standartı öz əksini tapmışdır. Lakin bu yeni cinslərin yaradılması tarixindən və cinslərin yaradılmasında böyük əməyi olan digər müəlliflər və icraçılar haqqında heç bir kelmə də söz yazılmamışdır. Bu da təqdimatın ən böyük çatışmazlığı və yaradıcı müəlliflərin tarixi və qanunları zəif bilməsindən irəli gelir. Onlar bu yeni cinslərin yaradılmasında yalnız özlərini müəllif hesab edərək, bu işdə damazlıq birliliyinin, damazlıq təsərrüfatlarının və elmi müəssisələrin böyük kollektivinin rəhbərliyi və fəal iştirakı və damazlıq birliliyinin təsərrüfatlarının bazasında olan genefondun əsasında yaranmasının rolunu və əhəmiyyətini tamamilə nəzərə almamış, təkcə özlərini müəllif kimi göstərmişlər. Bu da qaba-surətdə qanunsuzluq və insafsızlıqdır.

Təqdimatda həm də etrafı izahatla müəlliflərin şəxsi fəaliyyətləri nəticəsində uzun illər rəhbərliyimizlə damazlıq təcrübə təsərrüfatlarında mnlərlə, on minlərlə qoyunlarda fərdi bonitirə edilmiş «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» qoyun cinslerinin xarakteristikası, cinslərin yaradılma metodu və sxemləri onun məhsuldarlıq göstəriciləri: cins və yeni qrupları üzrə diri çəkiləri yağlı quyruq, ət, süd, bala və yun məhsuldarlığı illər və təsərrüfatlar üzrə izah edilmişdir. Uzun illər gördüyüümüz elmi-praktiki işlərin nəticələri rəhbərlik etdiyim Azərdamazlıq birliliyi tərəfindən istehsalata geniş tətbiqi və yeni cinslərin iqtisadi əhəmiyyəti barədə dəyərli məlumatlar da təqdimatda qeyd edilmişdir.

Biologiya

Müəlliflər bizim rəhbərliyimiz altında yeni cinslərin yaradılmasında çox mürəkkəb cins yaratma və seleksiya üsullarından istifadə edərək respublika damazlıq sisteminin genetik bazasında arzuedilən keyfiyyətlərə sahib olan və rekord göstəricilərə malik olan döllük qoçlardan maksimal istifadə edilməsinə və onlardan ən çox yüksək yaşama qabiliyyətinə malik bala alınmasına xüsusi üstünlük vermişlər. Bütün yuxarıda göstərilənlərin sayəsində sürürlərdə keyfiyyət diyişikliyini arzu edilən tərəfə sürətləndirmişlər.

Bununla barəbər onlar çox ustalıqla görkəmli seleksionerlərə xas olan keyfiyyətlə ilbəil bütün sürürlərdə şəxsən özləri, rəhbərlik etdiyimiz Azərdamazlıq birliyinin kollektivi ilə birikdə bonitire aparıb az məhsuldar, zəif və arzu edilən tipə uyğun gəlmeyən heyvanları çıxdaş etmişlər və təcrübə sürürlərindən çıxarılmasını və ətiyə verilməsinə nail olmuşlar. Bu da imkan vermişdir ki, tezliklə istədiyimiz məqsədə çataq. Mənim yadımdadır, hələ Azərdamazlıq birliyinin rəisi işlədiyim dövrdə mən və 1989-cu ildən sonra xaricdə ezamiyyətdə olduğum dövrlərdə və ayrı-ayrı vaxtlarda məni əvəz edənlər, hörmətli İmanqulu Qurbanov, İngilab Hüseynov, Nurəddin Bağırov, İsfəndiyar Zeynalov, Fərhad Hüseynov, Əşrəf Məmmədov, Xəndan Rəcəbli bu işə böyük qiymət verərək gündəlik nəzarətdə saxlamış, vaxtlı vaxtında lazımı tədbirlər həyata keçirmiş və köməkliklər göstərmişik. Uzun müddətli fəaliyyətimiz nəticəsində bu cinslər üzrə damazlıq təsərrüfatlar yaradıb və onları təsdiq etmişik: İmişli rayonunun – Lenin, Jdanov, Ağdam rayonunun Nətəvan adına təsərrüfatlarında (Qaradolaq – Mil-Qarabağ), Abşeron rayonunun «Güzdək», Qobu və Qobustan damazlıq sovxozlarda (Qala-Abşeron) cinslərindən, yerli yağılı quyuqlu qaba yunlu qoyun cinslərinin yaxşılaşdırılmasında damazlıq məqsədilə geniş istifadə etməklə ilbə-il damazlıq toğluların satılmasını və onlardan damazlıq, yeni-damazlıq - qız təsərrüfatlarının yaradılmasını təşkil etmişik.

1980-89-cu illərdə Abşeron, Neftçala, Xaçmaz, Göyçay, Qax, Salyan, Şamaxı, Dəvəçi, Saatlı, Sabirabad, Qobustan, Gəncə, Şəmkir, Goranboy və başqa rayonların təsərrüfatlarında cinslərin yeni damazlıq qız təsərrüfatlarının yaradılmasını təşkil etmişik. İlk 3 yeni damazlıq yardımçı təsərrüfatları, - 1984-85-ci illərdə bizim rəhbərliyimiz və iştirakımızla respublikada bu sahəyə rəhbərlik etdiyim üzümçülük və şərabçılıq komitəsinin təsərrüfatlarında Abşeronda 2 təsərrüfat (2Neli Bakı çaxır zavodu və Bakı şəmpən zavodu) və Göyçay konyak zavodunda 1 təsərrüfat; - yardımçı damazlıq təsərrüfatları yaradıldı.

Bu təsərrüfatlarda, olduqca yüksək nəticələr əldə edildi, zavodun direktorundan tutmuş fehlelərinə kimi bu yeni cins qoyunlara maraqlı və məhəbbət, estetik zövq alma obyektinə çevrildi. Göyçay zavodunun direktorunu mən hər dəfə ora gedərkən zavodda yox, bu damazlıq qoyun fermasında gördüm. O deyirdi ki, mən bir gün bu gözəl qiymətli heyvanları görməsəm gözümə yuxu getməz.

Böyük rus alimi, dünyada tanmış seleksioner, uzun illər SSRİ-də (Moskvada) seleksiya və damazlıq Mərkəzi İnstитutunun direktoru, professor N.Baqriy Azərbaycana gələrkən (1986-cı ilin sentyabr ayında) yaradıcı müəllif N.Nəcəfovun iştirakı ilə mən ona Mərdəkan Gülcülük sovxozenin,

Bakı 2Neli çaxır ve şampan zavodlarının damazlıq yardımçı təsərrüfatlarının sürülerini göstərdikdə o, bu cinsə heyran qaldı. Sürübən onu ayırmadı. O dedi ki, mən dünyanın çox ölkələrində olmuşam, Çox yeni yaradılmış qoyun cinslərinin təsdiqində kmissiyaya sədrlik etmişəm. Çox qoyun cinslərilə yaxından tanışam, amma belə bir unikal qoyun cinsinə rast gəlməmişəm.

Heyvanların nəhəngliyi, yaraşığı xalça yunu, hədsiz dərəcədə inkişaf etmiş yağılı quyruğu bu böyük qoyunçu alimi heyrətə gətirmişdi.

O, təəccübə soruşdu ki; indiyə qədər bu qiymətli cins hələ təsdiq edilməyib? 1987-ci ilin əvvəllerində Azərdamazlıq birliyinin 1986-ci il üzrə hesabatını Moskvada Ümumittifaq Damazlıq Şurasında məruzə etdiyim zaman yeni yaradılmış 2 qoyun, Mil-Qarabağ və Abşeron-Qala cinslərini qısa xarakterizə etdiyimi və onların təsdiqə tam hazır olmalarını bildirmişdim.

Hər iki cins alım və seleksioner-genetiklərdə böyük maraq oyatmışdı və o zaman yeni qoyun cinslərinin təsdiqi komissiyanın sədri olan akademik Medubekov Kilibay (o vaxtları ÜİKT Akademiyasının vitse-prezidenti, Qazaxıstan Elmi Tədqiqat Qoyunçuluq institutunun direktoru Qazaxstan Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyasının Prezidenti, Qazaxstan Ali Sovetinin sədri) işlə tanış olduqdan sonra yüksək qiymət verdi və onların təsdiqə tam hazır olduğunu bildirdi. Bunn üçün lazımi sənədlərin hazırlanıb verilməsini xahiş etdi. Lakin müəlliflərin sənədləşməni gecikdirək uzatdıqları və mənim təqaüdə çıxarılmağla əlaqədar bu iş gecikdirildi.

Xatirimdədir. 1985-ci ilin əvvəlleri idi. Həmişə xatirəsini əziz tutduğum, böyük ağsaqqal və Azərbaycanda üzümçülük sahəsinin böyük təşkilatçısı və rəhbəri Yunis Qəhrəman oğlu Rzayevin müavini olduğum zaman 2Neli Bakı çaxır zavodunun yardımçı təsərrüfatında Qala-Abşeron cinsli qoyunlardan ilk dəfə quzular almışdım. Quzu alımı ilə əlaqədar fermaya getmişdim və orada maraqlı bir faktla qarşılaşdım. Fermanın müdürü uzun illər həvəskar qoyunçu və «Qala-Abşeron» qoyun cinsinin aludəsi idi. Onun başqa bir qoyunçu dostu həmin fermaya gəlmişdi. Birlikdə quzulara baxırdıq. Bir aylığı hələ tamam olmamış quzunu görüb tez qucağıma aldım. Quzunun eksteryer yaraşığı, hədsiz böyük quyruğu (4-5 kq olardı) bədəninin üçdəbir hissəsini təşkil edirdi, diqqəti xüsusi cəlb edirdi. Quzu erkək idi. Bütün quzulardan öz görkəmi, yaraşığı ilə seçilirdi. Bu quzuya hamı heyran qalmışdı. O həvəskar qoyunçu quzunu qucağına alıb üzünü dostuna, ferma müdürüne tutub bu quzunu ona verməsini xahiş etdi. Əvəzində Qala cinsindən 3 baş qiymətli damazlıq qoyun və qoç verəcəyini təklif etdi. Ferma müdürü də cavabında dedi ki, bir sürü qoyun versə də, yenə vermərəm. Mən ondansa sənə canımı verərəm, amma, quzunu vermərəm. Mən o quzunun gələcəyi ilə yaşayıram. Məni bura getirən ele bu qoyuna və belə quzulara olan böyük məhəbbətdir.

Bu cinslərin dövlət tərəfindən qiymətləndirilməsinə gəldikdə isə təkcə aşağıdakı iki faktı göstərmək kifayətdir.

1986-87-ci illərdə yeni yaranmış cinslərin, elita və elitarekord siniflərinə mənsub olan qoç-qoyunların nümunələri Moskvada, Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Nailiyyətləri sərgisində nümayiş etdirildi. Sərginin yüksək mükafatlarına, medallara və diplomlara layiq görüldü. Həm də nümayiş

Biologiya

olunan yeni qoyun cinsləri sərgi iştirakçılarının, sərgiyə gələnlərin xüsusi diqqətini cəlb etdi və böyük rəğbətini qazandı.

Stavropolda yerləşən Ümumittifaq Qoyunçuluq İnstитutunda alim-ekspertlər tərəfindən yeni yaradılmış Mil-Qarabağ qoyun cinsinin yarı� qala, xalça yunu ən yüksək qiymətə layiq görülmüş, yeni genetik naliyyət kimi təsdiq edilmiş, baş müəllif Morul Dəmirova isə xüsusi dövlət sənədi, diplom, (sertifikat) verilmişdir.

Elə bilirom həmin yeni yaradılmış cinslərə bundan artıq qiymət vermək olmaz. Xalqın seleksioner qoyunçularının və görkəmli alimlərin qiymətindən üstün daha nə ola bilər?! Yekun olaraq deyərdim ki, əgər camış Azərbaycanın qara brilliyantıdırsa, «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» cinsləri onun almazdır. Əvəzsiz, qiymətli, yüksək məhsuldar, yüksək keyfiyyətli, uzunömürlülük və sağlamlıq üçün qiymətli qida mənbəyi olan (quyruc, quzu əti, motal pendiri, qaymağı balla və b.) məhsulu dünya şöhrəti xalçalarımızı toxumaq üçün çox qiymətli xalça yunu verən, ekstremal iqlim şəraitinə möhkəm davamlı, yerli, az məhsuldar otlaqlardan səmərəli istifadə edən və ən yüksək gəlir götirən yeni qoyun cinsləridir. Bütün bunları nəzərə alaraq mən hələ 1986-87-ci illərdə Moskvada və 1993-94-cü illərdə isə respublikamızda bu təkliflərlə çıxış etdim:

1. Yeni cinsi tezliklə təsdiq etmək üçün təqdimat, qüsurları və düzəlişləri aradan qaldırmaqla təsdiq üçün qəbul edilsin.
2. Bunun üçün komissiya yaradılsın və onun sədri Azərdamazlıq birliyinin rəisi, Damazlıq Şurasının sədri təsdiq edilsin.
3. Bütün zəhmət, ağıl və səylərini, həyatının ən gözəl dövrlərini bu işə qurban verdikləri yeni «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» cinslərinin yaradıcıları olan hörmətli seleksiyaçı alimlər Morul Dəmirova və Nəcəf Nəcəfova cinsin yaradıcı müəllifliyi, bununla bərabər həm də genefondun sahibləri və ona gündəlik rəhbərlik və nəzarət edənlərə, yaratdığımız və təsdiq etdiyimiz damazlıq təsərrüfatlarında bu cinsləri yetişdirənlərə, akademik F.Ə.Məlikov adına Az.ETHİ-nun və onun Abşeron təcrübə stansiyasına, nazirlik və rayonların bu sahədə emoyi olan rəhbər və mütəxəssislərinin də müəlliflərin və icraçıların siyahısı tərtib edilib. Respublika Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin emri ilə təsdiq edilməlidir.
4. Bundan əlavə onlara respublikanın ən yüksək mükafatı verilməklə Morul Ələsgər oğlu Dəmirova və Nəcəf Abbas oğlu Nəcəfova yaratdıqları yeni cinsin hazırladıqları yeni məruzələr və yazdıqları əsərləri əsasında kənd təsərrüfatı elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilməsi barədə məsələ Ali Attestasiya Komissiyası qarşısında qaldırılsın. Yeni cinsin yaradılması ilə əlaqədar M.Dəmirov 1964-cü ildən, və N.Nəcəfov 1971-ci ildən hər il elmi hesabat tərtib etmiş

çoxlu elmi və elmi-praktiki populyar əsərlər yazıb, çap etdirmişər, cinslərin yeni bonitirə təlimatını və uzunillik kompleks-seleksiya damazlıq iş planını bizim rəhbərliyimiz və fəal iştirakımızla işləyib hazırlamış və Azərdamazlıq birliyində baxılıb təsdiq edilərək istifadəyə verilmişdir.

5. Yerli yağılı quyuqlu və xalça yunlu qoyun cinslərindən ən yüksək məhsuldar olan «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» qoyun cinsləri yaxşılaşdırıcı cins kimi demək olar ki, respublikanın əsas qoyunçuluq rayonlarında geniş yayılaraq, qoyun cinslərinin yaxşılaşdırılmasında müsbət təsirini göstərir.
6. Gecikdirilmədən yaxın gələcəkdə Abşeron təcrübə stansiyasına təklif edilsin ki, Azərdamazlıq birliyinin rəhbərliyi ilə və onun genetik bazasında Morul Dəmirovun və Nəcəf Nəcəfovun seleksiyası ilə yeni yaradılmış «Mil-Qarabağ» və «Abşeron-Qala» cinslərini təsdiq etmək üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin damazlıq şurasına və ekspert komissiyasına təqdimatları yekunlaşdıraraq təqdim etsinlər.

Ötən əsrin sonlarında gedən tarixi proseslər, bir sıra obyektiv-subyektiv səbəblər nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında, o cümlədən damazlıq sistemində də gedən ziyanol tendensiyasovetlər dövründə möhəkəmliyi, sistemliyi ilə seçilən damazlıq sisteminin, damazlıq təsərrüfatının katostrafik həddə çatdırmışdı. Sovet İttifaqının dağıdılması, erməni aqressiyası, 1990-92-ci illərdəki hərc-mərclik damazlıq təsərrüfatları dağıldı. Bu səbəblərdən keçid dövründə dağıntıının qarşısını almaq üçün hökumət damazlıq sahəsində qanuni baza yaratmalı və sahəni gündəlik dövlət nəzarətinə almalı idi. Bununla əlaqədar olaraq o dövrde (1992-ci il) Damazlıq Biliyinin baş direktoru Əşrəf Məmmədovla birlikdə qanun layihəsi işləyib hazırladıq və Milli Məclisə təqdim etdik. Bu zaman qanun layihəsinə qarşı çıxan və bunu lazım bilməyənlər də tapıldı. Ona görə də biz, professor Nəriman Şirinov, Arif Mustafayev və mən bu layihənin dövlət əhəmiyyətini nəzərə alaraq rəy hazırladıq. Yenidən Milli Məclisə təsdiq üçün təqdim etdik. Xoşbəxtlikdən bu iş ümummilli liderimiz, mərhum prezident Heydər Əliyevin yenidən hakimiyətə qayıtdığı dövredə düşdü. Təqdim etdiyimiz qanun layihəsi də o böyük şəxsiyyətin təklifi ilə Milli Məclis tərəfindən təsdiq edildi.

Aşağıda həmin qanun layihəsinə verdiyimiz rəyi oxuculara təqdim edirik.

Biologiya

«Heyvandarlıqda damazlıq işi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanun Layihəsinə RƏY

RİE Azərdamazlıq Birliyinin təqdim etdiyi Azərbaycan Respublikasının «Heyvandarlıqda damazlıq işi haqqında» qanun layihəsi ilə tamış olduq və bununla əlaqədar aşağıdakılardı qeyd etmək istərdik.

Hər şeydən əvvəl damazlıq heyvandarlığın böyük dövlət və ümmüxalq əhəmiyyətinə malik olmasının sübutuna ehtiyac olmamasını qeyd etmək istərdik. Bütün dönyanın qabaqcıl heyvandarlıq ölkələrində de damazlıq işi mühüm dövlət işi sayılır. Qanunlaşdırılır və dövlət nəzarəti altında aparılır. Bu vaxta kimi bu sahədə qanunun olmaması xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı əvəzolunmaz, yüksək qiymətli genefondları: / Şirvan, Qarabağ və onun qaradolaq tipi əsasında yaradılmış yeni Mil-Qarabaq cinsi, Qala və onun əsasında yaradılmış yeni Abşeron cinsi, balbas, mazex, bozax, ləzgi, gödək və cəro, yağılı quyruqlu, xalçayunlu qoyun cinsləri, Azərbaycan camışı, zebusu, Kuba zebusu və onların yüksək məhsuldar hibridləri, Azərbaycan dəvəsi, Azərbaycanın qiymətli Qabaqtəpə arı cinsi, quş və balıq cinsləri qiymətli ipəkqurdu cinsləri və s. səriştəsiz, ağılsız və vicdansız təsərrüfat və rayon rəhbərləri tərəfindən keskin surətdə azalmış və bir neçəsi tamamilə məhv edilmişdir, damazlıq işinin başqa mühüm sahələrində görüləsi böyük dövlət əhəmiyyətli işlərin (başqa ölkə və respublikalardan gətirilmiş qiymətli genefondun düzgün istifadə edilməməsi və qorunub saxlanmaması, sümü mayalamaya laqeyd münasibət, yeni tiplərin, cinslərin, xəttlərin, ailelərin, naxılların, sürüülərin və s. yaradılmamasından olan neqativ fəaliyyətlər və s.) səriştəsiz təsərrüfat və rayon rəhbərləri və d. tərefdən açıq-aşkar pozulmuş və bununla əlaqədar onların haqqında heç bir tədbir görülməmişdir.

Lakin buna baxmayaraq “Azərdamazlıq birliyi və onun yerlərdeki təşkilatları bu çətin şəraitdə hörmətli respublika rəhbərlərinin, yerlərdə isə səriştəli və ağıllı rayon və təsərrüfat rəhbərlərinin köməkliyi sayəsində xeyli diqqətəlayiq işlər görülmüş, bu işi xeyli inkişaf etdirmişlər. Dönyanın qiymətli genefondunun respublikaya gətirilib istifadə edilməsi dəndənmiş toxumla sümü mayalamunanın təşkilində damazlıq təsərrüfatların yaradılması və bununla əlaqədar az da olsa Azərbaycan camışı cinsinin, Qarabağ, Şirvan, «Mil-Qarabağ», «Abşeron Qala» qoyun cinslərinin və digər cinslərinin qorunub tamamilə aradan çıxmamasının qarşısının alınması və s. görülən mühüm əhəmiyyətli işləri qeyd etməmək insafsızlıq olardı. İndi respublikamız müstəqillik qazandığı bir dövrdə Allahın qoruyub saxladığı və bizim üçün göndordiyi, xalqımızın dünyaşöhrətli oğlu, ağsaqqalı, böyük siyasetçi və dövlət xadimi Heydər Əliyev kimi prezidentimiz olan bir dövrə, hər sahə demokratik qanunlar əsasında inkişaf etdirildiyi bir dövrə bu vacib və dövlət əhəmiyyətli işdə də qanunun olması və gündəlik fəaliyyət göstərməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Çünkü qanun olmadığıda demokratiya anarxiyaya çevrilir. Mənçə, ancaq Azərbaycan xalqının düşmənləri bu qanunun bizdə olmamasına tərefdar çıxa bilər. Bu qanunun qəbul olunmasının heç kimə zəreri dəyməz, əksinə mühüm dövlət işi olan damazlıq işinə böyük təkan verər, dayaq durardı. Bu işin tamamilə proqressiv inkişafına geniş imkanlar yaradırı.

Biologiya

Damazlıq işi bütün dünyanın qabaqcıl heyvandarlıq ölkələrində olduğu kimi gündəlik dövlət nəzarəti altında olmalıdır. Lakin bu sahədə qanun olmadan bunu etmək qeyri mümkündür. Öks tədqirdə yənə kim nə istəyir edəcək, amma onların qarşısını almaq, onlarla mübarizə etmək mümkün olmayaçaq. Bu da anarxiyaya götərib çıxaracaq.

Bir sözə, demokratiya dövründə hər sahənin qanunu əsasında fəaliyyət göstərib inkişaf etdiyi kimi, damazlıq heyvandarlıq da Qanun əsasında fəaliyyət göstərməli və inkişaf etdirilməlidir. Ona görə də tanış olduğum qanun layihəsi respublikamızda birinci (1994-cü il) dəfə hazırlanğı üçün hüquqi tərəfdən və texniki redaktə edildikdən sonra təsdiq edilmək üçün Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinə təqdim edilə biler.

Bir də ən böyük faktor olan elmi sahənin "Azərdamazlıq Birliyində fəaliyyət istehsalatla vəhdəti yaradılmalıdır. Bu da bütün qabaqcıl heyvandarlıq ölkələrində olduğu kimi, damazlıq sahənin intensiv inkişafına səbəb olar. Bununla əlaqədar elmə təcrübənin, birliyini təmin etmək məqsədi ilə yeni elmi genetika və damazlıq sahəsində Mərdəkanda yaradılmış Abşeron Elmi Tədqiqat Stansiyasının Pirşağıda təşkil edilmiş Mərkəzi Respublika süni mayalanma stansiyasını birləşdirərək, bunun əsasında Respublika Damazlıq Heyvandarlığın Genetika və Seleksiya Elmi Mərkəzi (dondurulmuş toxumun genobankı ilə birlikdə) yaradılması hazırlı dövrə ən böyük əhəmiyyətli dövlət tədbiri kimi həyata keçirilməlidir.

Yuxarıda haqqında bəhs edilən qanun mərhum prezidentimiz, ümummilli lideriniz Heydər Əliyevin hakimiyyəti zamanı, 1994-cü ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edildi.

İndi bu böyük dövlət əhəmiyyətli sahənin daha da inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək xüsusi olaraq, vahid dövlət rəhbərliyi və nəzarəti altında saxlamaq, respublikanın bütün rayonlarında damazlıq işlərini, süni mayalanmanı qurub inkişaf etdirmək və gündəlik dövlət nəzarətində saxlamaq məqsədi ilə bu yaxınlarda (2007-ci il) yeni, ikinci qanun layihəsi Milli Məclisdə müzakirə edildi. Bu böyük dövlət və ümumxalq əhəmiyyətli damazlıq haqqındaki ikinci qanunun hörmətli prezidentimiz İlham Əliyevin dövründə Milli Məclis tərəfindən təsdiq ediləmsi böyük təşəkkürə və minnətdarlığa layıqdir.

Seleksiya və damazlıq planlarının tərtib edilməsi, cins, tip, xətərə, ailələr, naxırların təkmilləşdirilməsi və yenilərin yaradılması, süni mayalanma, embrion köçürmə təlimat planlarının və kitablar yazılması, dövlət damazlıq kitablarının aparılması, immunogenetika laborotoriyasının təşkili, seleksioner və texniki kadırların təkmilləşdirilməsi, hazırlanması və s. Elmin iştiraki və metodiki rəhbərliyi ilə getməlidir.

Bunsuz irəli hərəkət korun hərəkətinə bənzər.

Son olaraq qeyd etmək istərdim ki, kənd təsərrüfatı Nazirliyinin köməyi ilə yeni yaranmış Respublika Damazlıq Şurası tərəfindən 2007-ci ilin iyun ayında yeni qiymətli cins kimi, Mil-Qarabağ və Abşeron Qala yağı, quruqlu, yarızərif yunlu yeni qoyun cinsi kimi təsdiq edildi. Buna görə də Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə və respublika Damazlıq Şurasına dərin təşəkkürümü bildirirəm. Axır ki, bu cinslər böyük, çox qiymətli genefond və milli sərvət kimi xalqımızın istifadəsinə verildi.

Biologiya

DƏRİ MƏHSULUNUN ARTIRILMASINDA ÇARPAZLAŞDIRMANIN VƏ HİBRİDLƏŞMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Elnur HEYDƏROV, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin aspiranti

Heyvandarlığın inkşaf etdirilməsi əhalinin ərzaq məhsullarına (ət,süd,yumurta) olan tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı xalq təsərrüfatı üçün gərəkli olan yun, xəz, dəri məhsullarıda istehsal olunur. Odur ki, heyvandarlığın bilavasitə elmi əsaslarla inkşaf etdirilməsi dövlət tərəfindən qarşıya qoyulmuş vacib məsələdir.

Heyvandarlığın geniş və gəlirli bir sahəsi olan maldarlıq əhali üçün il ərzində tibbi norma əsasında tələb olunan (75 kq) ətin 50%-ə qədəri mal ətinin payına düşür. Eyni zamanda xam dəri istehsalın 60%-ə qədəri məhs qaramalın hesabına ödənilir. Ona görədə apardığımız elmi tədqiqat işlərində tək yerli qaramalın cinslərinin (Qafqaz-qonuru, Kostroma, Qara-ala və s.) ətlik cinsin bugaları ilə cütləşdirərək ət məhsuldarlıq keyfiyyətini xarakterizə etmək deyil eyni zamanda xam dəri məhsulunun keyfiyyət göstəricilərini təhlil etməkdən ibarətdir.

Dəri heyvan həyatında əsas rol oynayır. O, organizmin xarici mühit amillərindən organizmin zədələnməsindən qoruyur. Eyni zamanda xam dəri gön sənayesi üçün xammaldır.

Dəri çəkisi və keyfiyyəti heyvanın cinsindən, yaşıdan və cinsiyyətindən asılıdır.

Yer üzərində yaşayan bütün canlılarda dəri örtüyü anatomik və fizioloji cəhətdən çox oxşardır. Dəri və dəri örtüyü organizmi zərərli mexaniki təsirlərdən, soyuqdan qoruyur. O, temperatur tənzimində aktiv iştirak edən ifrazat orqanıdır, tənəffüsə istirak edir. Bol innervasiya sayesində dəri qıcıqları qəbul edərək, sinir sistemi vasitəsilə organizmin xarici mühitlə əlaqəsini tənzim edir. Dərialtı qatda piy yığılır. Dəriyə təsir edən bütün amillər müxtəlifdir. Canlı kütlədə dərinin çəkisi cinsdən, yemləmədən, yaşı, cinsiyyət və çarpanlaşmadan asılıdır. Ona görə də ilkin növbədə dəri quruluşu ilə tanış olmaq və sonra müxtəlif növ dərilərin mexaniki və fiziki möhkəmliyini öyrənmək və onun istehsalatda tətbiq yerlərini müəyyən etməkdir.

Biologiya

Dəri üç qatdan: epidermis, dəri əsası və dərialtı təbəqədən ibarətdir.

Epidermis (dəri üstlüyü) yasti, çoxlaylı epitemin nazik hüceyrə qatıdır. Onda iki təbəqə olur: dərin və ya törədici təbəqə və səthi yaxud buynuz təbəqə.

Dəri əsası və ya demə burada epidermisin altında yerləşib, bir çıxıntı və ya əmziklər əmələ gətirən epidermisə girən, əmzikli qat və daha dərin-torlu qat vardır. Əmzikli qat boş retikulyar birləşdirici toxumdan və elastiki liflərdən qurulmuşdur. Sıysız əmziklər tüksüz yerlərdə yaxşı inkşaf etmişdir. Əmziklərdə qan damarları vardır, bunlar epidermisi, reseptor sinir uclarını sınırları qidalandırır. Əmziklərin uzunluğu epidermisin qalınlığından asılıdır. Epidermis qalın olduqca əmziklər uzun olur. Əmziklər dəri əsası səthini onunla birlikdə epidermisin törədicisinin qatının hüceyrələri yerləşən sahəni böyür. Həmçinin epidermisi dəri əsası ilə möhkəm birləşdirir. Torlu qat sıx birləşdirici toxumadan təşkil olunmuşdur, burada bir-biri ilə tor şəklində dolaşmış qalın kollagen topaları və elastik maddələr çoxluq təşkil edir. Dəri əsas möhkəm elastiki və sıxdır. Orada piy-tər vəziləri və tük kökləri yerləşir. Dərialtı təbəqə dərinin dəridə yerləşən toxumalarla əlaqələndirir. O, boş birləşdirici toxumadan təşkil olunaraq dərialtı piy əmələ gətirir. Bu qat yumşaq olub, dərini hərəkətə gətirir və dəridə büküşlərin yaranmasına kömək edir.

Apardığımız tədqiqatlarda müxtəlif genotipli ekəklərin dəri qalınlığı qatları aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl-1

Qruplar	Dərinin imumi qalınlığı ¹	Dəri qatlarının qalınlığı MKM % ± m					
		Epidermis		Əmzikli qat		Torlu qat	
		MKM	%	MKM	%	MKM	
Qafqaz-qonuru	3580±4.1	45.8±0.92	1.28	1031.7±2.65	28.82	502.5±4.3 ²	9.90
Aberdin-anqusx Qafqaz-qonuru	4050.0±5.3	50.5±1.10	1.25	905.5±2.40	22.36	3094.0±5.5	6.39
Hollowey x Qafqaz-qonuru	3845.5±4.0	47.1±0.90	1.22	875.5±2.20	22.77	2922.9±4.40	6.01

Biologiya

Kuba-zebu x Qafqaz-qonuru	3680± 4.10	49.8± 1.20	1.35	852.5± 2.40	23.17	2776.9± 4.50	5.46
Kuba-zebu	3990± 4.15	70.4± 1.4	1.76	922.5± 2.60	23.12	2997.1± 4.63	5.11

Gədvəldən göründüyü kimi əgər Qafqaz-qonuru cinsin dərisinin imumi qalınlığı 3580 MKM oldugu halda Aberdeen-anqus mələzin dərisinin ümumi qalınlığı 4050 MKM olmuşdur. Kuba-zebu hibridlərin dərisinin imumi qalınlığı 3680 MKM olmuşdur ki, bunun 1.35%-ni epidermis qatının, 23.17%-i isə əmzikli qatdan ibarətdir. Torlu qat isə dərinin ümumi qalınlığına nisbətən ən çox Aberdeen-anqus cinsin mələzlərində olmuşdur.

Mələz və hibrid erkək gönlərin dəri kütləsi, çəkisi və sahəsi

Cədvəl-2

Qruplar	X ± m						1kq canlı kütləyə	
	Kəsim qabagi canlı kütlə	Təzə dəri kütləsi		Dəri- nin uzun- lugu sm	Dəri- nin eni sm	Dəri- nin sahəsi dm ²		
		kq	Canlı kütləyə görə %					
Qafqaz-qonuru	330.0± 3.85	24.0 9±	7.3	177.4 ± 1.1	160.0 ± 1.3	283.8 ± 2.5	0.86± 0.03	
Aberdin-anqus x Qafqaz-qonuru	350.7± 3.56	28.7 5±	8.2	192.4 ± 1.4	177.0 ± 1.3	340.5 ± 4.4	0.97± 0.03	
Hollowey x Qafqaz-qonuru	340.7± 2.65	27.5 9±	8.1	187.3 ± 1.5	170.0 ± 1.4	318.4 ± 4.1	0.93± 0.03	
Kuba-zebusu x Qafqaz-qonuru	400.6± 2.60	34.0 5±	8.5	195.5 ± 1.5	174.0 ± 1.4	340.2 ± 4.5	0.85± 0.03	

Kuba-zebusu	390.4± 2.53	34.7 5±	8.9	192.4 ± 1.1	171.0 ± 1.3	329.0 ±	0.84± 0.03
-------------	----------------	------------	-----	-------------------	-------------------	------------	---------------

Cədvəldən göründüyü kimi təzə dəri kütləsi ən çox Kuba-zebusu cavanlarında 34.25 kq olmuşdur ki, buda canlı kütlənin 8.9%-ni təşkil edir. Hibridlərin (Kuba-zebu x Qafqaz-qonuru) dərisinin kütləsi isə 34.05 kq olmuşdur ki, buda Zebu cinsinin cavanlarından nisbətən az olmuşdur. Buda onunla əlaqədardır ki, kuba-zebu cavanların dərisi sahə etibarı ilə yəni buxaq qatlarına görə çoxluğu ilə əlaqədardır. Ən az dəri kütləsinə Qafqaz-qonuru cavanlarında olmuşdur.

Xam dəri gən məhsulunun keyfiyyətcə və kəmiyyətcə dəyişməsinə, çarbazlaşmasının böyük təsiri vardır. Xüsusən ət məhsuldarlığının artırılması üçün istifadə olunan çarbazlaşdırma üsulları eyni zamanda dəri məhsulunun artmasında təsir edir. Belə ki, əgər sənaye çarbazlaşdırmadan istifadə edərsə 15-18 aylıqda canlı kütlə 10-20%-ə qədər yüksəldiyi halda dəri kütləsi 10.8-12%-ə qədər ana cisinə nisbətən artım verir. Bu hal xüsusən sənaye çarbazlaşdırmadada ata tərəfi ətlik cinsin bugaları, ana tərəfi isə südlük cinsin inəkləri arasında aparıldığda yüksək səmərə alınır.

Bu çox alımların (Çerekaşenko İ.İ, Levantin D.L. və s.) tədqiqatlarından mə'lum olur ki, mələz və təmiz qanlı ekəklərin xam dərisinin əmtəə texnoloji xisusiyətlərini təhlil etdikdə aydın olur ki, mələzlər yüksək dəri kütləsinə və dəri qalınlığına malikdirlər. Dərinin və gən, əmtəə, texnoloji və fiziki-mexaniki tədqiqatlarından aydın olur ki, ətlik cinsin törədicilərini südlük və südlük-ətlik cinslərin inəkləri ilə cütləşdirildikdə dəri və gən çıxarı və onun keyfiyyəti yüksəlir.

Aparğıımız tədqiqatlardan aydın olur ki, Qafqaz-qonuruna nisbətən mələz və hibridlərin dəri məhsuldarlığı və dərinin fiziki-mexaniki göstəriciləri nisbətən üstün olmuşdur.

Tədqiqatın nəticələrindən aydın olur ki, dünya alımlarının apardıqları tədqiqatlara uyğun olaraq heyvandarlıqda çarbazlaşma və hibridləşmə tətbiq edildikdə mələz və hibridlərin canlı kütlə artımı 20-25% və dəri məhsulunun artımı isə 5-10kq yüksək olmuşdur. Buda onu göstərir ki, Respublikamızda ət, dəri məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün genetik resurslardan istifadə olunaraq çarbazlaşdırma və hibridləşdirmənin tədbiq edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Biologiya

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR

1. Abbasov S.A., Xəlilov C.İ. "Əmtəəşünaslıq və xam dəri texnologiyasının əsasları". Gəncə.1999, səh.100.
2. Abbasov S.A. "Azərbaycan şəraitində müxtəlif qaramal cinsin Kubazebusu ilə çarpanlaşdırılmasının səmərələliyi" Gəncə. 2003, səh.140 (rus dilində)
3. Çerkaşenko İ.İ., Rudenko H. İribuynuzlu qaramaldan cinslər arası çarpanlaşdırma. Moskva.1978, səh.362 (rus dilində)
4. Kosilov V.I. və başqaları. Bestujev cinsin və onun Simmental mələz cavanlarının məhsuldarlıq keyfiyyəti. Orenburg.2004, səh.210 (rus dilində)

РЕЗЮМЕ

Значение скрещивание и гибридизация для увеличения кожевенное производительности

Гейдаров Е.Е.

Кожа играет важную роль в жизнедеятельности животного. Она служит защитным покровом, предохраняющим ткани и органы от травматических повреждений, вредных воздействий среды и т.д. Она выполняет и другие функции - дыхательную и выделительную. Шкура является сырьем для кожевенной промышленности.

В доступной нам литературе недостаточно информации о качестве кожевенного сырья, получаемого от помесей и гибридов скота с зебу.

Для выполнения этого проблема провели опыт по оценке кожевенного сырьем и выделанных из него кож от скота всех изученных нами породных групп.

Наши исследования показали, что двух породные помесей (Абердин-ангус x Кав.бур) и гибриды (Кубинского зебу x Кав. бур) существенно превосходили животных других групп по массе, площади и толщине шкуре.

THE RESUME

Value crossing and hybridizations for Increase in efficiency Heydarov E.E.

The Leather{Skin} plays the important role in ability to live of an animal. It{she} serves as the protective cover protecting fabrics and bodies from traumatic damages, harmful influences of environment{Wednesday}, etc. it{she} carries out also other functions - respiratory and secretary. The skin is raw material for the tanning industry.

In the literature accessible to us there is not enough information on quality tanning the raw material, received about hybrids and hybrids of cattle with zebu.

For performance of it{this} a problem have lead experience according to tanning raw material and the leather{skin} dressed from it{him} from cattle of all pedigree{rocky} groups studied{investigated} by us.

We research have shown, that two pedigree{rocky} hybrids (Aberdeen-anqus x Kav.bur) and hybrids (Cuban zebu x Kav.bur) essentially surpassed animals of others to group on weight, the area and thickness to a skin.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
Dövlət qeydiyyatından keçmişdir.

Qeydiyyat nömrəsi 2212

Redaksiyanın ünvani:

Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə,
«Azərbaycan» nəşriyyatı, VI məhəllə.

Telefon: 510-63-99; Faks: 510-65-09

Texniki redaktor: OQTAY ORUCOV

Texnikabank ASC

Kapital filialı h/h 38210006310001

VÖEN 6200060022

Yığılmağa verilmişdir: 23.02.2008

Çapa imzalanmışdır: 27.02.2008

Kağız formatı: 60x84 1/16

Mətbəə kağızı № 1

Tiraj: 200, Sifariş: 088

Qiyməti: Müqavilə ilə

Jurnal «Yeni Poliqrafist» MMC-nin

Mətbəəsində Rizoqraf üsulu ilə çap olunmuşdur.

Telefon: 422 59 18, 423 70 51.